

marife

Dini Arařtırmalar Dergisi • Turkish Journal of Religious Studies

yıl / year: 13 • sayı / issue: 2 • yaz / summer 2013

“De ki: Tevrat’ı Getirin de Okuyun”

Tefsirde Kitab-ı Mukaddes’ten

Nakilde Bulunmanın Meşruiyeti Bağlamında

Bikâî-Sehâvî Polemiği

Mesut Kaya

Arş. Gör. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Tefsir Ana bilim dalı Araştırma Görevlisi
mesudkaya@hotmail.com

Öz

Tefsirlerde yabancı kökenli bilgilerin, özellikle de Yahudi ve Hıristiyan kültürüne dayanan şifahi rivayetlerin nakli, kökleri ilk dönemlere uzanan çeşitli meşruiyet tartışmalarına sebep olmuştur. Meselenin diğer bir boyutunu ise onların kutsal kitaplarıyla meşgul olmak ve/veya bunlardan doğrudan nakilde bulunmak, bir başka deyişle kitabî bilgilerin nakli oluşturmaktadır. Bunun meşruiyeti ile ilgili de çeşitli tartışmalar yapılmış ve bu tartışmalar içerisinde bunun caiz olduğunu düşünenler kadar, mekruh hatta haram olduğuna hükmedenler bile olmuştur. IX. hicri asra gelindiğinde ise problem etrafında çok ciddi polemikler meydana gelmiş ve iki uç görüş ortaya çıkmıştır. Bu makale, dönemin iki önemli ismi Bikâî (ö. 885/1480) ile Sehâvî (ö. 902/1497) arasında, söz konusu probleme ilişkin cereyan eden bir polemiği ele alacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İsrâiliyat, Kitab-ı Mukaddes, Hicri IX. yy.

**“Say: Bring the Torah and Recite It” al-Biqa’i -al-Sakhawi Polemics
in the Context of Legitimacy of Quoting from the Bible in Quran Exegesis**

The quotation of some non-Islamic traditions, particularly those basing on Jewish and Christian cultures, in Quran exegesis has raised some legitimacy debates which may be traced to the first ages. On the other hand, being interested in and/or citing from their Scriptures constitutes the other part of the problem. Some arguments have been made on the legitimacy of such citations and consequently there have been those who regard this as lawful and those who think that it is reprehensible or even illegitimate. In the ninth century of the Hijrah, many serious polemics appeared on the problem and two extreme thoughts were seen. This paper treats a debate on the problem between two prominent figures of the century, al-Biqa’i (d. 885/1480) and al-Sakhawi (d. 902/1479)

Key Words: Exegesis, Israiliyyat, the Bible, the 9th Century of the Hicrah

Atıf

Mesut Kaya, “De ki: Tevrat’ı Getirin de Okuyun” Tefsirde Kitab-ı Mukaddes’ten Nakilde Bulunmanın Meşruiyeti Bağlamında Bikâî-Sehâvî Polemiği, Marife, Yaz 2013, ss. 85-105

1. Giriş

Günümüz tefsirlerinde klasik tefsirlere göre metodolojik bir farklılığın olduğu erbabınca müsellemdir. Bu metodolojik farklılık, tefsirlerin yapısal özelliklerinden muhtevasına kadar oldukça geniş bir açıdan değerlendirilebilir. Sözelimi bu dönemde esbâb-ı nüzûlün ya da meâlin merkeze alınması gibi tefsirin yapısına yönelik; sureler ve ayetler arası bağlantılara, ayetlerin sosyo-psikolojik yorumlarına daha çok özen gösterilmesi gibi muhtevaya yönelik değişimleri görmek mümkündür.

Çağdaş dönem tefsirlerinde muhteva bakımından oldukça dikkat çeken diğer bir özellik ise Kitab-ı Mukaddes'ten gerek mukayese amaçlı, gerek bilgi amaçlı yapılan iktibaslardır. Sözelimi tefsirdeki değişimlerin ilk izlerinin görülebileceği *el-Menâr* tefsiri, bu bakımdan oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. Bundan başka bu dönemde kaleme alınan, İzzet Derveze'nin *et-Tefsîru'l-Hadîs'i*, Tâhir b. Âşûr'un *et-Tahrîr ve't-Tenvîr'i*, Mevdûdî'nin *Tefhîmu'l-Kur'an'ı*, Süleyman Ateş'in *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsir'i* gibi eserlerde de aynı yöntemin izlendiğini görmekteyiz.

Sahabe ve Tabiîn döneminden itibaren Ehl-i Kitap kaynaklı çeşitli rivayetlerin tefsir literatürüne girmiş olduğu bir vakaadır. Bu rivayetler klasik dönemde kısmî, modern dönemde ise çok sert eleştirilere uğramıştır. Bu eleştiriler, tefsirlerdeki bu rivayetler yerine doğrudan Kitab-ı Mukaddes'e ya da diğer Ehl-i Kitap kaynaklarına müracaat edilmesi gerektiği düşüncesini beraberinde getirmiştir. Geçmişe nazaran bu kitapların çevirilerine kolay ulaşılabilirlik, Batı'yla sağlanan sıcak temas gibi etkenler de bu yöntemin gelişimine hız vermiştir. Ancak burada çeşitli soruların gündeme gelmesi de kaçınılmazdır:

Günümüz tefsirlerinde sıkça kullanılan Kitab-ı Mukaddes'ten doğrudan nakilde bulunma yönteminin tefsir tarihindeki kökleri nereye kadar uzanır? Yöntemin meşru bir zemini var mıdır? Yöntemin tefsirlerde isrâiliyât nakletme olgusuyla ilişkisi nedir? Aralarında bir eşdeğerlik söz konusu mudur?

Bu soruların uzun ve ayrıntılı cevapları gerektirdiği kuşkusuzdur. Ancak günümüz tefsirlerinde oldukça yaygın olan bu yöntemin meşruiyetinin tefsirlerde isrâiliyat nakletme olgusu kadar tartışılmamış olduğunu söylemek mümkündür. Bir başka ifadeyle tefsirlerde isrâiliyât, çağdaş dönemde ciddi tartışmaların odağında bulunsada klasik dönem tefsir düşüncesinde yerleşik bir konuma sahip olagelmıştır. Aynı yerleşikliğin Kitab-ı Mukaddes'e müracaatla yapılan doğrudan alıntılar için söylenmesi ise pek mümkün görünmemektedir. Bunun sebebi kısaca, israilî rivayetlerin çoğunun sefefe yani sahabe, tabiin, tebeu't-tâbiîne kadar uzanan bir senedinin bulunması iken, Kitab-ı Mukaddes'ten nakletme düşüncesinin İslam bilgi-rivayet geleneğinde bir karşılığının bulunmaması olarak özetlenebilir.

Bu makalede hicri IX. asrın iki önemli ismi Burhâneddin İbrahim b. Ömer el-Bikâî (ö. 885/1480) ile Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman Sehâvî (ö. 902/1479) arasında cereyan eden bir polemik ele alınacaktır. Bundan amaç, klasik dönemde Kitab-ı Mukaddes'ten nakilde bulunmanın meşruiyetinin ciddi anlamda

sorgulandığını ortaya koymak, yukarıda dile getirmiş olduğumuz soru ve iddialara kısaca açıklık getirmeye çalışmaktır.

2. Bikâî ve *Nazmü'd-Dürer*'de Kitab-ı Mukaddes Nakilleri

Burhâneddin İbrahim b. Ömer Bikâî'nin (ö. 885/1480)¹ *Nazmu'd-Dürer fi Tenâsübi'l-Ây ve's-Süver* adlı tefsiri, adından da anlaşıldığı gibi sure ve ayetler arasındaki tenasüp konusunu ele alış biçimiyle ön plana çıkan bir tefsirdir. Zira Bikâî, tefsirinin başında tenasüp konusu üzerinde durmuş, konu ile ilgili daha önce yazılıp söylenenleri tetkik etmiştir. Bikâî bununla da kalmamış, tenasüp ilminin tarifini yapmış, bu ilimden ne anladığını ifade etmiş, tefsirini yazarken bu açıdan gözetmiş olduğu şartları açıklamıştır.² Bilmen'in ifadesiyle Bikâî, kendi tarzında benzersiz bir tefsir kaleme almıştır.³

Bikâî tefsirinin üzerinde çok durulmayan bir başka özelliği ise Kitab-ı Mukaddes'ten yaptığı doğrudan nakillerdir. Asırlarca süren klasik tefsir metodolojisinden farklı olarak o, Kitab-ı Mukaddes tercümelerinden istifade etmiş, bu tercüme-lerden Kur'an'a muvafık gördüğü bölümleri tefsirinde iktibas etmiştir. Bir başka ifadeyle o, gerek Tevrat'ın çeşitli nüshalarına ulaşmış bunlar arasındaki bazı farklılıklara işaret etmesi⁴, gerekse Kur'an ile Tevrat arasında ilişki olan yerlerde, Tevrat'tan pasajlar nakletmesi ve az da olsa iki kitap arasında karşılaştırmalar yapması yönüyle tefsir tarihinde farklı/yeni bir yaklaşımı benimsemiştir.⁵ Bu bakımdan Bikâî, tefsirlerde Kitab-ı Mukaddes'ten doğrudan bilgi aktaran müfessirlerin ilk örneği (arketipi) olarak değerlendirilebilecek niteliktedir.

Bikâî, tefsirinde ele aldığı ayetlerin önceki ayetlerle bağlantıları üzerinde durduktan sonra bunları çeşitli açılardan tahlil eder. Bu açılar klasik tefsirin belli başlı umdeleri olan, lügavî tahliller, anlamı belirleyen sarf, nahiv ve belağat incelikleri, çeşitli anlam vecihleri ve ihtilaflı noktalardır. Bikâî özellikle kıssa içerikli ayetlerin tefsirinde bunların yanı sıra, tefsirlerde konuyla ilgili yer alan rivayetlere yer verir. Sonra da Tevrat'tan nakillerde bulunur. Bikâî mesela, Âdem'in yaratılış kıssasını bu çerçevede tefsir etmiş, geleneğe uygun olarak Müslim'in Ebû Hüreyre'den naklettiği "tirbe hadisi"⁶ diye meşhur olan rivayeti zikretmiş, ardından rivayete ilgili tenkitlere yer vermiştir. Bikâî son olarak: "Tevrat tercümesinde şunu gördüm" ifadesiyle Tekvin Kitabının 1, 2 ve 3. fasıllarını olduğu gibi aktarmıştır.⁷

İbrahim kıssası ile ilgili de benzer bir durum görülür. Hz. İbrahim'in Tevrat'ta anlatılan hayatı, tefsirin birkaç farklı yerinde bütün ayrıntılarıyla satır satır

¹ Müellifin hayatı için bk. Yıldırım, "Bikâî", *DİA*, VI, 149-150.

² Müslim, *Mebâhis fi't Tefsîri'l Mevdûi*, s. 58-60.

³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, s. 416.

⁴ Bk. Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, II, 169, 170, 171, 172. Sözgelimi Hz. İbrahim'in Filistin'de yerleştiği yer olarak Bikâî'nin nüshasında Belût'a, bir başka nüshada ise şöyledir dediği yerde ise -elimizdeki nüshalara uygun olarak- Mamre meşeliğine/düzlüğüne yerleştiği söylenir. *Nazmü'd-Dürer*, II, 171; *Tora ve Aftara*, I, 13: 18; *Kitab-ı Mukaddes*, Tekvin, 13: 18.

⁵ Hıdır, *Yahudi Kültürü ve Hadisler*, s. 411.

⁶ Bk. Müslim, *Sıfâtü'l-Münâfikîn*, 27 (2789).

⁷ Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, I, 263-271.

verilir.⁸ Hz. Nuh, Hz. Yusuf gibi peygamberlerin kıssaları ile ilgili olarak da aynı yöntem izlenir.⁹

Kuşkusuz bu nakiller Hz. Musa ve İsrailoğulları'nın kıssaları söz konusu olduğunda hacim bakımından daha da artar. Hz. Musa'nın hayatıyla başlayan Çıkış Kitabı ve onu izleyen Levililer, Sayılar, Tesniye gibi Kitaplar etrafında İsrailoğulları'nın Mısır hayatı, Mısır'dan çıkışları, çöl maceraları, çeşitli kavimlerle ilişkileri gibi hemen bütün konular ayrıntılı bir şekilde zikredilir.¹⁰ Tesniye kitabından da Hz. Musa'nın vefatına kadar olan kısımları, fasıllar halinde kaydeden müfessir, bu yöntemiyle neredeyse Tevrat'ın ilk beş kitabını bütünüyle tefsirine almıştır.¹¹ Bunun yanı sıra İsraililerin Hz. Musa'dan sonra yaşadıkları olayları da ele almıştır. Yunus Suresi 94. ayetin tefsirinden hareketle, Tesniye 11: 1-32. pasajları, Yeşu 1-7. fasılları bütünüyle zikretmiştir.¹²

Bikâî bazen ahkâm ayetlerinde bazen de itikadî konularda da Tevrat'a referansta bulunur. Sözgelimi: "Miras ayetinin sebab-i nüzulü kadınlardır; nitekim Tevrat'ta da feraizin inzalinin sebebi kadınlardır..." demektedir.¹³ Recm ve kısas konuları bunun diğer örneklerini teşkil eder.¹⁴ Nisa Suresi 162-164. ayetlerin tefsirinde vahiy konusunu açıklarken de Tevrat'a bolca atıflar yapmış, ayetlerin tefsirinde bu pasajları istişhat amaçlı kullanmıştır.¹⁵

Bikâî, İslâmî literatürün önemli bir parçasını oluşturan delâilü'n-nübüvve ve reddiye türü eserlerin yazım yönteminde olduğu gibi, beşâiru'n-nübüvve konusuna da değinmiş, Hz. Peygamber'i (s.a) müjdelediği düşünülen pasajları bizzat kendinin Tevrat tercümesinde gördüğünü söyleyerek, bunları nakletmiştir.¹⁶

Bikâî'nin, Tevrat metinlerini naklettikten sonra bazı değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. Bu değerlendirmelerde, İslam inancıyla örtüşmeyen veya

⁸ Bk. Bikâî, *Nazmü'd-Dürrer*, II, 166-178. Hz. İbrahim'le ilgili Tekvin 11: 26-31; 12: 1-20; 13:1-18; 14:1-16 (8. pasaj atlanmıştır) 15:1-21; 16:1-16; 17: 1-27, (İshak'ın müjdelenmesine işaretle yetinip Lut kavminin helakını anlatan 18, 19 ve 20. fasılları atlanmıştır) ve 21: 1-21, pasajlara yer verilmiştir. Atladığı fasılları, IX, 337-334'da zikretmiştir. (Burada meleklerin yemeği yediği kısmı yer almaz, bk. IX, 335. Bunun müfessirin mi mütercimmin tasarrufu mu olduğu belirsizdir.) Sonra da Lut ve meleklerle ilgili anlatıma yer verir, bk. IX, 347-350. Bikâî, Lut'un kızları ile mağaraya yerleşmesini ve sonraki olayları nakletmez.

⁹ Nuh kıssası için bk. Bikâî, *Nazmü'd-Dürrer*, IX, 297-304, (Tekvin 5-11. fasıllar, 10 ve 11. fasıllar özetle); Yusuf kıssası için bk. X, 221-234 (Tekvin 45: 1-50: 26.)

¹⁰ Bikâî, *Nazmü'd-Dürrer*, VIII, 45- 68. (Çıkış 4: 20-12: 30 fasıllar) devamını Bakara'da zikretmiştir. I, 422-425 (sayılar), I, 425-453 (Çıkış). On iki temsilci için bk. VI, 51-53 (Sayılar 1: 1-44) VI, 53-54 (İncillerden); Kenan'a gönderilen casuslar için bk. VI, 80-84 (Sayılar 13, 14. fasıllar, Sayılar, 17: 8-15; Sayılar 20: 14; 21. fasıl ve 22: 1) bu bölümde Be'lam b. Baura'nın öyküsünü de zikrettikten sonra alıntılarını sürdürmüştür.

¹¹ Bikâî, *Nazmü'd-Dürrer*, VI, 107.

¹² Bikâî, *Nazmü'd-Dürrer*, IX, 191- 203. 7. faslı sonuna kadar daha önce zikretmiştir, bk. II, 15, 16.

¹³ Bikâî, *Nazmü'd-Dürrer*, V, 246. Diğer bazı örnekler için bk. V, 318; V, 454.

¹⁴ Bikâî, *Nazmü'd-Dürrer*, VI, 15; VI, 156, 157; Mâide 5/44. ayet bağlamında recm konusu ile ilgili Levililer 20:1-21, Tesniye 22:20-23 pasajlara, Mâide 5/45. ayet bağlamında, kısas konusu ile ilgili Çıkış 21: 21-23. Levililer, 24:20-21; pasajlara yer verir.

¹⁵ Bikâî, *Nazmü'd-Dürrer*, V, 508-512.

¹⁶ Bikâî, *Nazmü'd-Dürrer*, VIII, 107; 8-117.

Kur'an'la çelişen noktalar açıklanmıştır. Bikâî bazen bu çelişkileri uzlaştırma yoluna giderken bazen de tahrifle izah etmeye çalışmıştır.

Kur'an'la çelişen noktalara yönelik yaklaşımlarına birkaç örnek verebiliriz. Mesela Hz. Harun'un Hz. Musa'ya yardımcı olarak verilmesi konusunda Çıkış'ta geçen: "Sen de onun (Harun) için tanrı gibi olacaksın"¹⁷ ifadesini şöyle uzlaştırmıştır: "Burada bizim şeriatimize göre bir yaratılmışa söylenmesi caiz olmayan bir şey vardır ki o da tanrı kelimesidir. Bu İbranicede âlim ve hâkim anlamına gelir."¹⁸ Bikâî, Hz. Musa'nın Mısır hayatı ve Medyen'e gidişiyle ilgili nakillerden sonra Tevrat ve Kur'an arasındaki iki farktan söz eder. Tevrat'ta ertesi gün kavga eden iki kişinin iki İbrani olduğu geçerken, Kur'an'da bu çok açık değildir. Bikâî: "Kur'an'da geçen ifade buna hamledilebilirse ne ala; yoksa bu onların tebdil ettikleri kısımlardandır" yorumunu yapmaktadır. Kur'an'da koyunları sulayan kızların iki kız olduğu söylenir; Tevrat'ta ise kızların sayısı yedidir. Müfessir bunun Tevrat'a muhalif olmadığını, ikisinin sürüyü engellemeye çalışmasının başka kızların olmadığı anlamına gelmeyeceğini söyler. Müfessirin bu noktadaki dayanağı, babanın kızlarından birini evlendirmek için kullandığı "hâteyni"¹⁹ ifadesini Zemahşerî'nin (ö. 538/1143) onun başka kızlarının da olduğuna delil getirmesidir.²⁰ Bu örneklerde, müfessirin uzlaştırma imkânı varsa Kur'an ve Tevrat arasındaki farklılıkları uzlaştırdığı; yoksa bunları Tevrat'ın tahrifine yorumladığı görülmektedir.

Bikâî'nin Tevrat'tan nakilde bulunurken, Tevrat'ın muharref olarak görülen anlatımlarıyla ilgili diğer bir yöntemi de bu kısımları tamamen hafzetmesidir. Mesela İbn Hacer, "çirkin şeyler" olarak nitelendirdiği ve âlimlerin Tevrat'ın tahrifine delil olarak getirdikleri bazı örnekler verir. Tevrat'ın "Âdem iyiyle kötüyü bilmekle bizlerden biri gibi oldu; artık yaşam ağacına uzanıp meyve almasına, yiyip ölümsüz olmasına izin verilmemeli" cümlesiyle, Hz. Musa ve Harun'un gösterdiği kan ve kurbağa mucizelerini aynıyla Mısırlı büyücülerin de gösterdiği ifadeleri bunlardan bir kaçıdır.²¹ Bikâî'nin bunları tefsirine almadığı bununla birlikte herhangi bir açıklamaya da yer vermediği görülmektedir.²²

Müfessirin, Kur'an'la Tevrat'ı karşılaştırdığı durumlar da vardır. Mesela Yusuf kıssası ile ilgili olarak Bikâî, kıssanın Tevrat'taki anlatımını, Kur'an'ın tasdiki ve i'câzının işareti olarak görmektedir. Bundan sonra iki kitap arasında bariz bir fark olan, Yusuf'un kendi kimliğini kardeşlerine ne zaman açıkladığı meselesine değin-

¹⁷ Çıkış 4: 16.

¹⁸ Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, XIV, 291, 292. Diğer bir örnek için bk. VIII, 67, 68.

¹⁹ Kasas 28/28.

²⁰ Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, XIV, 276; bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 404.

²¹ Tekvin 3:22, Çıkış 7:22, 8:7; İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, XIII, 524.

²² Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, I, 271; VIII, 51, 52. Müfessir aynı şekilde Hz. İbrahim'e gelen meleklerin yemeği yediği kısmı (Tekvin 18: 8), I, 335 ve Lut'un kızları ile mağaraya yerleşmesi sonrası gelişen olayları (Tekvin 29: 30-38) nakletmez ve bir yorum yapmaz, IX, 350.

mekte, aradaki farklılığı tahrifin delili olarak görmektedir. Ancak bunun kıssanın geri kalan kısmına bir zarar vermeyeceğini de ifade etmektedir.²³

Bikâî'nin Kitab-ı Mukaddes'in kendi içindeki çelişkilerine dikkat çekip zaman zaman bunları uzlaştırma yoluna gittiği de görülür. Örnek olarak Hz. İbrahim'in soy kütüğünü verirken Tekvin'le Luka İncil'i arasında çelişki olduğuna dikkat çeker.²⁴ Onun Tevrat'ta çelişkili gördüğü bir başka husus ise, Hz. İsmail'in sünnet edilmesi meselesidir. Bilindiği gibi Hz. İbrahim sünnet emrini Filistin'de bulunduğu bir sırada almış; emri aldığı gün 13 yaşında olan oğlu İsmail de dâhil maiyetindeki erkekleri sünnet ettirmiştir.²⁵ Hâlbuki İsmail o yaşlarda Mekke'de bulunuyor olmalıdır. Hz. İbrahim aynı günde İsmail'i nasıl sünnet ettirmiştir? Müfessir bunu, sünnet olma emrini aldıktan sonra Hz. İbrahim'in Burak gibi bir binekle tayy-i mekân yaparak İsmail'i sünnet edip gelmiş olabileceği şeklinde te'vil etmiştir.²⁶

3. Bikâî - İbnü'l-Kattân Tartışması ve Kâfiyecî'nin Hakemliği

Gerçek şu ki Bikâî'nin bu nakilleri, tefsir geleneğinde alışılmadık bir usule sahiptir. Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, bu nakillerde hacim olarak bir ölçsüzlük kendini göstermektedir. Nakillerin uzunluğu hesaba katıldığında, nakledilen metinlere yönelik tenkit ve değerlendirmelerin yetersizliği de bu ölçsüzlüğe ilave bir nakısa olarak görülebilecek niteliktedir. Bu yönüyle bu nakiller yadırganmaya ve günümüz ifadesiyle tepki toplamaya müsait görünmektedir. Nitekim Bikâî, Tevrat'tan yaptığı ilk iktibastan sonra, kullandığı yönteme gelecek tenkitleri hesaba katarak, yönteminin meşruiyeti tartışmasını yapmıştır.²⁷

Kendisinin de tahmin ettiği gibi, Bikâî'nin bu tavrı Hicri IX. asırda çeşitli tartışmalara ve polemiklere sebep olmuştur. Bikâî kendini, ucu küfürle itham edilmesine kadar varan katı eleştirilerin içinde bulmuştur. O, bu eleştirilere *el-Akvâlü'l-Kadîme fî'n-Nakl mine'l-Kütübi'l-Kadîme*²⁸ adında bir risale kaleme alarak cevap vermiş, bizzat kendisi söz konusu risalesinin ilk faslında yaşadığı polemiklere yer vermiştir.²⁹ Risalenin muhakkiki Muhammed Mursî el-Hûlî'nin bize aktardığı kadarıyla Bedrüddün/el-Bedr İbnü'l-Kattân³⁰, Bikâî'nin *Nazmu'd-Dürer* adlı tefsirinde

²³ Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, X, 234. Aynı şekilde Musa'nın evinde büyüdüğü Firavun'un Musa'nın dönmelerinden önce öldüğü bilgisi de onların tahrif ettiği kısımlardan olduğunu düşünür, XIV, 291, 292.

²⁴ Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, II, 166-178.

²⁵ Bk. Tekvin 17: 23-27.

²⁶ Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, II, 178. Esasen burada bir çelişki de görünmemektedir. Zira bu anlatımdan İsmail'in İshak'la alay edebilecek kadar büyüdükten sonra Faran'a götürüldüğü anlaşılmakta, bu da sünnet olacak yaşı ifade etmektedir.

²⁷ Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, I, 272 vd.

²⁸ Risâle Muhammed Mursî el-Hûlî tarafından tahkik edilip Mecelletü'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye (1401/1980, XXVI/2, 37-96)'da yayımlanmıştır. Eser muhakkik tarafından bu isimle neşredilmiştir. Kâtip Çelebi ise eserin ismini *el-Akvâlü'l-Kavîme fî'n-Nakl mine'l-Kütübi'l-Kadîme* şeklinde vermektedir, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 81.

²⁹ Ahmed Halil, *Neşetü't-Tefsîr*, s. 40-42.

³⁰ Sehâvî, *ed-Dav'ül-Lâmi'* adlı eserinde, Bikâî'nin Bedreddin İbnü'l-Kattân dediği şahsa, el-Bedr İbnü'l-Kattân diye atıfta bulunmuş ve fakat ona müstakil bir başlık ayırmamıştır. el-Bedr İbnü'l-Kattân

kullandığı bu yöntemi sert bir üslupla tenkit edenlerden biridir. İbnü'l-Kattân'ın bu tefsiri tenkit etmesinin gerekçesi ise, müellifin Tevrat, Zebur ve İncil'le istiştatta bulunmuş olmasıdır. Ona göre âlimler bu kitaplardan nakilde bulunmanın haramlığı üzerinde icmâ etmişlerdir.³¹

İbnü'l Kattân'ın Bikâf'ye yönelik bu tenkitlerini, Tevrat ve İncil'den nakilde bulunduğu için küfürle itham etmeye kadar götürdüğü anlaşılmaktadır. Bu sebeple Muhyiddin el-Kâfiyecî'nin (ö. 879/1474) huzurunda bir münazara yapılmış, Bikâf kendisinin bu kitaptan nakilde bulunurken, sahabeden kendi asrına kadarki imamlara istinat ettiğini, en büyük delilinin ise *eş-Şifâ*'da Kadı İyâd'ın kullandığı yöntem olduğunu söylemiştir.³²

İbnü'l Kattân ise makalenin başında gündeme getirdiğimiz sorular açısından oldukça önemli olan bir itirazda bulunmuştur. Onun bu itirazı, klasik tefsir geleneğinde râvî ve rivayetin önemini ifade eden bir tavrı göstermektedir. Bu itiraz Bikâf'nin tefsirinde Tevrat'tan nakilde bulunurken "Kâle fi't-Tevrât" diye başlamasıdır. İbnü'l-Kattân "Kâle'nin fâili kimdir acaba?" diye sorar. Bikâf bu soruya cevabını şöyle naklediyor: "İstiyorsunuz ki sorunuza cevap olarak 'Allah' densin. Böyle cevap verdiğimiz zaman da 'Bunu nereden bildin' diye soracaksınız?" Bikâf bu itiraz kutsi hadislerin de âhâd haberle geldiklerini, hatta bazen zayıf bir senede sahip olduklarını ancak, "Allah şöyle buyurmuştur" diye rivayet edildiklerini söyler. Bikâf sorunun cevabının Tevrat'ın tercümesini yapan söz konusu mütercim olduğunu söyleyerek, bilgilerini tek bir kişi de olsa yine bir başkasından naklettiğini ima etmek ister."³³

Görüldüğü gibi itiraz senetsiz olarak nakledilen bu bilginin kime dayandığı meselesi ile ilgilidir. Zira bu, tefsir geleneğinde alışılmış ve kabul edilir bir yöntem olarak görülmektedir. Aynı dönemde örnek olarak Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürü'l-Mensûr* gibi tamamıyla rivayete dayalı bir tefsir telif etmeye giriştiği düşünüldüğünde, rivayet merkezli ilim anlayışının hala canlı olduğu anlaşılır. Nitekim Sehâvî (ö. 902/1479) ona, kâfirlerin ellerindeki Tevrat ve İncil'den almak, elindeki

→

ismine ondan ders okuyan çeşitli öğrenciler bağlamında yer verirken, onun fıkıh, tefsir, meânî, beyan, iki asıl (fıkıh usûlü ve usûlü'd-dîn olmalıdır) ve mantık okutan bir Şafiî müderrisi olduğuna işaret etmiştir. Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, I, 268, III, 115, II, 37; IV, 280; V, 296, VII, 48; VIII, 20,125, 277; XI, 57. Sehâvî, ayrıca onun Re'sü Nevbeti'n-Nüvvâb olduğuna işaret eder, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, II, 144. Bu, Memlukler'de siyâsî bir makam olup önde gelen yedi idari sınıftan birini oluşturmakta; başkumandanlığa denk düşmektedir. Bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 327; Yiğit, "Memlukler", *DİA*, XXIX, 94. Biz İbnü'l-Kattân'ın hayatı, eserleri ve Bikâf'ye yönelik bir reddiye yazıp yazmadığı ile ilgili herhangi bir malumata ulaşamadık. Sehâvî, Muhammed b. Ali es-Semennûdî İbnü'l-Kattân (ö. 813/1411) diye bir başka âlimden söz etmekte ise de onun İbn Hacer'in hocalarından biri olması; Sehâvî, Bikâf gibi âlimlerden bir kuşak önce yaşamış olduğunu göstermektedir. Bk. Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l-Kattân es-Sennûdî", IX, 9-10. Bizim sözünü ettiğimiz kişi üstelik yine Bikâf'nin verdiği bilgiye göre el-Kâfiyecî'nin öğrencilerinden biridir. *el-Akvâlü'l-Kavîme*, s. 41.

³¹ Bikâf, *el-Akvâlü'l-Kadîme*, s. 40. Muhakkik bu bilgileri kitabın mukaddimesinden aktarmıştır; ne var ki eserin mukaddimesini ve birinci faslı tahkik etmemiştir.

³² Bikâf, *el-Akvâlü'l-Kadîme*, s. 41, 42.

³³ Bikâf, *el-Akvâlü'l-Kadîme*, s. 41, 4. Risalenin devamında konuya Kâdî İyâz ve Beyzâvî üzerinden cevaplar verilir. s. 77, 78, 82

nüşhayı onlardan biriyle mukabele edip bozuk yerlerini tasrih ettirmek, tefsirinde bu Yahudi'ye itimat etmek gibi usule yönelik eleştiriler yönelttiği görülmektedir.³⁴

Bikâî ise bu konuda sorumluluğu mütercime yüklemiş, kâfirlerden söz nakletmenin hoş karşılanmayacak bir tavır olmaması gerektiğini, zira Buhârî'nin (ö. 256/869) de Hirakl'den ve başkalarından, siyer âlimlerinin diğer din adamlarından naklettiklerini, tefsirlerde ise bunun sayılamayacak kadar çok örneği olduğunu belirtmektedir.³⁵

Bikâî ile İbnü'l-Kattân'ın münazarası, Kâfiyeci'nin aralarında sulh ilan etmesiyle biter, ancak polemik bitmez. İş karşılıklı reddiyeler yazmanın yanı sıra birbirlerine hakaret ve tezyife varan bir üslupla devam eder. Nitekim Sehâvî, Bikâî'yi hicveden şiirlerin bir ciltte toplandığını söylemekte, bunlardan bazılarına yer vermektedir.³⁶

Esasen Bikâî polemikçi bir üsluba sahip olup Gazzâlî (ö. 505/1111), İbn Fârîd (ö. 576/1180), İbn Arabî (ö. 638/1240) gibi isimlere yönelik reddiyeler kaleme almış, İbn Fârîd ve İbn Arabî'yi tekfir etmiş, bu sebeple şiddetli hücumlara uğramıştır.³⁷ Bikâî bu hücumlar sebebiyle Şam'a göçmek zorunda kalmıştır.³⁸ Sehâvî, "bütün o tuhafıkların, iniş ve çıkışların, kargaşaların, çelişkili ve tutarsız meselelerin sahibi"³⁹ diye tanıttığı Bikâî'ye reddiye yazan bazı isimlere yer vermiş, ancak bunlar arasında el-Bedr İbnü'l-Kattân'ı saymamıştır. Anlaşılan o ki Bikâî ile İbnü'l-Kattân arasındaki husumet, sadece şifahî olarak gerçekleşmiştir.

4. Bikâî - Sehâvî Polemiği ve Karşıt Argümanlar

Bikâî'ye Kitab-ı Mukaddes'ten nakilde bulunma konusunda karşı çıkan sadece İbnü'l-Kattân değildir. İbnü'l-Kattân'la bir tanışıklıkları olduğu anlaşılan⁴⁰, hadisçi-tarihçi, aynı asrın bir başka âlimi Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî (ö. 902/1479)⁴¹ de ona yönelik reddiyeler yazmıştır. Müellifin kendinin de işaret ettiği, *el-Aslû'l-Asîl fi Tahrîmi'n-Nakl mine't-Tevrat ve'l-İncil ve el-Kavlü'l-Me'lûf fi'r-Redd ale'l-Münkiri'l-Ma'ruf* adlı risaleleri bunlardan bir kaçıdır.⁴² Nitekim Kattânî, Bikâî'nin çağdaşlarından, aralarında Sehâvî'nin de bulunduğu bir grubun Tevrat ve İncil'den nakilde bulunmaya karşı çıktıklarını, bu sebeple Sehâvî'nin *el-*

³⁴ Sehâvî, *Dav'ü'l-Lâmi'*, I, 108. Bikâî'nin konuyla ilgili söyledikleri için bk. Bikâî, *Nazmu'd-Dürer*, I, 278, 279. Ayrıca bk. I, 422.

³⁵ Bikâî, *el-Akvâlü'l-Kadîme*, s. 41, 42.

³⁶ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, I, 105 vd.

³⁷ Sehâvî *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, I, 108. Bikâî, *Tenbîhü'l-Ğabî bi-Tekfiri İbn Fârîd ve İbn Arabî* adlı bir risale yazmış, es-Suyûti de ona reddiye olarak, *Tenbîhü'l-Ğabî bi-Tebrieti İbn Arabî* adlı risalesini yazmıştır. Bk. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IX, 510.

³⁸ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, I, 105-107, 108.

³⁹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, I, 101.

⁴⁰ Sehâvî, *et-Tuhfetü'l-Latîfe* adlı eserinde de ona atıfta bulunarak, Muhammed b. Amr Fasıhuddin Ebu'l-Mütahhir adında bir âlimin Medine'de yazılmış iki ciltlik bir tefsiri bulunduğunu, bunu el-Bedr İbnü'l-Kattân'da gördüğünü söyler. II, 558.

⁴¹ Hayatı için bk. Cengiz Tomar, "Sehâvî", *DİA*, XXXVI, 313-316.

⁴² Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, I, 105-107; VIII, 18.

Aslû'l-Asîl'i telif ettiğini belirtir.⁴³ Anlaşılan o ki Bikâî'nin benimsediği usul, belli bir kesim tarafından kabul edilmemiş, ona karşı reddiye yazma işi, hadis ve tarih konusunda yetkin, kalemi güçlü velut bir müellif olan Sehâvî'ye düşmüştür. İbnü'l-İmâd (ö. 1089/1679); Bikâî ile Sehâvî ve Suyûtî arasında yaşanan polemiklerin, "dostlar arasında olabilecek şeyler"⁴⁴ olarak nitelendirildiğini söylese de bu polemikler çok ileri boyutlara varmıştır.

Bikâî'nin gerek tefsirindeki, gerekse *el-Akvâlû'l-Kadîme*'deki delillerine bakıldığında, Kitab-ı Mukaddes'ten doğrudan nakilde bulunmayı caiz gördüğü anlaşılmaktadır. Onun bu konudaki öncelikli gerekçesi, Ehl-i Kitab'ın iman ettiği kitaplardan, onların dinlerinin batıl, İslam'ın hak olduğuna kanıt getirmektir.⁴⁵ Bikâî'nin diğer delilleri ise Ehl-i Kitab'tan nakletmenin cevazına yönelik naslara, geçmiş âlimlerin bu konudaki görüş ve uygulamalarına dayanır. Müellif, tefsirinde şöyle der:

Eğer bir inkârcı Tevrat ve İncil'le delil getirmeyi inkâr eder, münazarada en güzel yöntemin kişiye inandığı şeyle cevap vermek olduğunu görmezden gelirse, ona Yahudilerin yalamına delil olarak Allah Teâlâ'nın: 'De ki: Doğru söylüyorsanız Tevrat'ı getirin de okuyun'⁴⁶ sözünü okurum.⁴⁷

Bikâî, bu ayetin sebab-i nüzûlü olarak hadis kitaplarında nakledilen Hz. Peygamber'in (s.a) Yahudilere ait medreseye (Beytu'l-Midraş'a) gidip zina suçunun cezasını sormasını, onların recmi inkâr etmeleri üzerine de Tevrat'ı getirtip okutmasını delil olarak getirir.⁴⁸ Müellif bu olayı, Hz. Peygamber'in (s.a) Tevrat'ı delil amaçlı kullanması olarak yorumlar.⁴⁹

el-Akvâlû'l-Kadîme'de meşruiyetin delillerinin tartışıldığı fasılda daha başka rivayetler de ele alınmış, söz gelimi Hz. Ömer'le ilgili Vâhidî'nin *Esbâbü'n-Nüzûl*'ünde zikrettiği bir rivayete yer verilmiştir. Bu rivayete göre Hz. Ömer zaman zaman Tevrat'ı okumaları esnasında Yahudilerin yanlarında bulunur, Tevrat ve Kur'an'ın birbirlerine muvafık düşen yerlerini dinlerdi. Yahudiler de onu, bu tavırdan dolayı takdir ederlerdi.⁵⁰ Bikâî'nin diğer delilleri ise Hz. Peygamber'in (s.a) kendisinin Tevrat ve İncil'de müjdelenip müjdelenmediğine dair Ehl-i Kitab'a soru sorduğunu anlatan rivayetlerden oluşmaktadır.

Bikâî, geçmiş âlimlerin kanaatlerine de referansta bulunmakta, Buhârî ve Nevevî'ye dayanarak 'muhalifin kabul ettiği ve meyil duyduğu şeyle ona cevap verme' prensibini ön plana çıkarmaktadır. Buhârî şârihleri Kirmânî ve İbn Hacer, ayrıca Zerkeşî gibi âlimlerin görüşlerine yer vermektedir ki bu görüşler genel iti-

⁴³ Kettânî, *et-Terâfibu'l-İdâriyye*, III, 225, 226.

⁴⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, X, 25.

⁴⁵ Bikâî, *el-Akvâlû'l-Kadîme*, s. 43.

⁴⁶ Âl-i İmrân 3/93.

⁴⁷ Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, I, 272; *el-Akvâlû'l-Kadîme*, s. 51-53.

⁴⁸ Bk. Buhârî, "Tefsîr", Âl-i İmrân, 6.

⁴⁹ Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, I, 272.

⁵⁰ Bikâî, *el-Akvâlû'l-Kadîme*, s. 54.

bariyle 'kıssa ve haberlerden güvenilir olanlarının ibret ve öğüt maksatlı aktarılabilceği, ancak ahkâm konusunda bunlara itibar edilmeyeceği' prensibi etrafında toplanmaktadır.⁵¹ Bu nakillerden hareketle onun seleften gelen israilî rivayetlerin nakliyle, kendi yöntemi olan Tevrat ve İncil'den doğrudan nakilde bulunmayı aynı kategoride değerlendirdiğini söylemek mümkündür.

Bikâî'nin rivayetlere yönelik tavrına bakıldığında, Hz. Ömer'in Tevrat'tan bir parçayla Hz. Peygamber'in (s.a) huzuruna gelmesi olayını anlatan rivayetten söz etmediği görülür.⁵² Hâlbuki bu rivayet -birazdan üzerinde ayrıntılarıyla durulacağı gibi- meşruiyet tartışmalarının odağında bulunmaktadır.

Bunun yanı sıra Bikâî'nin aleyhine olabilecek görüşleri tevil etme yoluna gittiği de görülmektedir. Sözgelimi Ebu'l-Kâsım er-Râfî (ö. 623/1226) Tevrat ve İncil'de değişiklik yapıldığı için bunlardan faydalanmanın helal olmadığını söylemekte, fakat Bikâî bu sözü tevil etmektedir. Bu görüşten kadim kitapları okumanın yasak olduğunun anlaşılamayacağını ifade eden Bikâî, bunun değiştirildiği bilinen şeylere özel olduğu sonucunu çıkarmaktadır.⁵³ İmam Şâfiî'nin (ö. 204/819) konuyla ilgili görüşü de yine böyle bir yoruma tabii tutulmuştur. İmam Şâfiî şöyle demektedir:

Yabancıardan ele geçirilen kitapların tamamı ganimettir. Yapılması gereken bunları tercüme edecek birini bulmaktır. Şayet bu kitaplar mekruh olmayan tıp gibi bilgiler içeriyorsa, diğer ganimetler satıldığı gibi bu kitaplar da satılabilir. Şayet kitaplar şirk unsuru taşıyorlarsa, parçalanırlar, parçalarından ve malzemelerinden yararlanılır ve satılır. Ancak ne olduğu bilinmeden yakılmaları veya gömülmeleri doğru değildir.⁵⁴

Aslında İmam Şafii'nin görüşü oldukça açıktır. Bilindiği gibi o dönem Farsça, Süryanice ve Yunancadan özellikle İslam toplumunun yararına olacak din dışı kitapların çevirisi revaçtadır.⁵⁵ Anlaşılan fetihlerde de bu tür kitaplar ele geçirilmekte ve bunların helal ya da haramlığı gündeme gelmektedir. Mâverdi'nin (ö. 450/1058) de yorumladığı gibi İmam Şâfiî toplum yararına olacak tıp türü kitaplardan faydalanılması, ama Tevrat ve İncil gibi Allah'a şirk isnad eden kitapların imha edilmesi gerektiğini söylemektedir.⁵⁶

Bikâî'nin diğer bir dayanağı ise, Buhârî (ö. 256/869), Kâdî İyâz (ö. 544/1149), Kâdî Beyzâvî (ö. 691/1292) gibi kendinden önceki âlimlerin kitaplarında Tevrat'tan delil getirmiş olmalarıdır.⁵⁷ Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *er-Raddü'l-Cemîl*'de, Semerkandî'nin (ö. 702/1303) *es-Sahâif fi Usûli'd-Din*'de, Taftâzânî'nin (ö.

⁵¹ Bikâî, *el-Akvâlû'l-Kadîme*, s. 63-74.

⁵² Tefsirinde rivayetin sadece: "Şayet Musa sağ olsaydı..." kısmını nakleder. Bikâî, *Nazmû'd-Dürer*, VII, 64.

⁵³ Bikâî, *Nazmû'd-Dürer*, I, 274, 275.

⁵⁴ Şâfiî, *el-Ümm*, IV, 279; Krş. Bikâî, *Nazmû'd-Dürer*, I, 274, 275.

⁵⁵ Çeviri hareketinin el-Mansur (yönetimi 754-775 m.) başlatıldığı ve Me'mun döneminde (yönetimi 813-833 m.) yaygınlaştırıldığı kabul edilir. Bk. Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, s. 39, 42.

⁵⁶ Mâverdi, *el-Hâvî el-Kebîr*, XIV, 170.

⁵⁷ Bikâî, *el-Akvâlû'l-Kadîme*, s. 75-96.

792/1390) *Şerhu'l-Makâsîd*'da ve Cürçânî'nin (ö. 816/1413) *Şerhu'l-Mevâkıf*'ta benzer nakillerde bulunduğunu söyleyen müellif, bu âlimlerin ümmetin önderleri olduklarını, bu konuda onlara uymanın yeterli olacağını ileri sürer.⁵⁸

Bikâî, özellikle Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *eş-Şifa*'sında Hz. Peygamber'in (s.a) eski kitaplardaki nübüvvetine dair yer verdiği delillere ciddi değer atfeder ve onun bu yöntemini kendi yöntemine en güçlü destek olarak kullanır.⁵⁹ Aslında Kâdî İyâz da bu konuda, kendinden önceki delâil ve reddiye yazarlarının yöntemini izlemiştir. Bilindiği gibi gerek Delâilü'n-Nübüvve türü eserlerde, gerek Ehl-i Kitab'a yönelik yazılmış reddiyelerde, önceki kitaplardan Hz. Peygamber'in (s.a) nübüvvetine delalet eden çeşitli deliller getirilmiş, bu amaçla Kitab-ı Mukaddes'ten doğrudan nakilde bulunulmuştur.⁶⁰ Ancak kanaatimizce bu tür doğrudan nakiller tefsirlerde oldukça sınırlı kalmış, isrâiliyat olarak isimlendirilen Ehl-i Kitab kaynaklı bilgiler, doğrudan bir nakil olmaktan ziyade çeşitli süreçlerden geçerek bize intikal etmiştir.

Bikâî'nin de işaret ettiği gibi Kâdî Beyzâvî de kimi zaman bu yöntemi kullanmıştır. Sözelimi Bakara Suresi 21. ayetin tefsirinde Beyzâvî, "İncil'de bundan daha küçük şeylerle misal verilmiştir" diyerek birkaç örnek vermiştir.⁶¹ Ancak Beyzâvî'de bunun örnekleri oldukça sınırlıdır ve bu örnekler İncil veya Tevrat'tan alınmış gibi görünmemektedir. Üstelik Bikâî'nin Beyzâvî'ye nispetle verdiği nakiller görebildiğimiz kadarıyla çeşitli problemler içermektedir. Bikâî, Beyzâvî tefsirinde Bakara Suresi 24. ayetin tefsirine dair bir rivayet yer aldığını söyler. Ona göre bu rivayeti Beyzâvî, Dört İncil şârihine nispetle vermiştir.⁶² Bununla birlikte ne elimizdeki Beyzâvî baskılarında ne de Beyzâvî haşiyelerinin metinlerinde bu ibarelere rastlanmaktadır. Bu nakil aslında, Râzî'nin (ö. 606/1209) Şehristânî'den (ö. 548/1153) yaptığı nakilden başka bir şey değildir. Bikâî'nin Beyzâvî'ye nispet ettiği Hz. Peygamber'in (s.a) diğer kitaplardaki işaretlerine yorumlana gelen diğer bir nakil de yine Beyzâvî'de bulunmayıp Râzî'nin nakillerinden ibarettir.⁶³ Şayet Beyzâvî, Râzî'den bu nakilleri yaptıysa ve daha sonraki nüshalardan onun bu nakilleri çıkarılmışsa, bunun klasik tefsir nosyonuna hatta Beyzâvî'nin tefsir yöntemine uymadığı için sonraki kuşaklarca kabullenilmediği anlaşılır. Eğer durum dediğimiz gibiyse, bu da üzerinde durduğumuz konunun hassasiyetini gösteren ilginç bir örneklik teşkil eder.

⁵⁸ Bikâî, *el-Akvâlü'l-Kadîme*, s. 89, 90.

⁵⁹ Bikâî, *el-Akvâlü'l-Kadîme*, s. 76-78.

⁶⁰ Bu türün ilk örnekleri arasında Ali b. Rabben et-Taberî'nin (ö. 251/865), *ed-Dîn ve'd-Devle'si*, Mâverdî'nin (ö. 450/1058) *A'lâmü'n-Nübüvve'si* sayılabilir.

⁶¹ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 62; Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, I, 62.

⁶² Bikâî, *el-Akvâlü'l-Kadîme*, s. 82, 83.

⁶³ Bikâî, *el-Akvâlü'l-Kadîme*, s. 84. Bikâî'nin Beyzâvî'ye yönelik diğer referanslarının da problemliliği görülmektedir. Bakara Suresi 27. ve 40. ayetlerin tefsirinde Beyzâvî'nin Hz. İsa'dan nakledilen bir rivayetini vermiştir. Fakat bu rivayet de mevcut baskılarda yer almamaktadır. Bakara 39. ayetin tefsirinde zikrettiği bir başka atıfta ise Bikâî açıkça Râzî'nin ismini zikretmiş ve Beyzâvî'ye nispetle Râzî'nin ibarelerini vermiştir. Beyzâvî'de ise bu anlamı içeren bir ibare yer alsa da lafızlar bütünüyle farklıdır. krş. Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 75; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, III, 473; şu halde Bikâî, Beyzâvî'nin değil, Râzî'nin örneklerini vermiştir.

Bikâî'nin itiraz ettiği bir diğer nokta da tefsirler ve İslamî literatürün diğer kitaplarında Ehl-i Kitab'ın kitaplarından alındığı belirtilmemiş pek çok bilginin mevcut olduğu, bu bilgilerin ya bu kitapların bizzat kendinden ya da o kitaplardan alanlardan alındığıdır. Nitekim Beğavî ve Râzî gibi büyük müfessirlerin tefsirlerinde bu kitaplara isnat etmeksizin bilgiler verdiklerini, şayet problem, kendisinin yaptığı gibi bilgiyi bu kitaplardan aldığını söylemekse, o zaman bu bilgileri müfessirlerin yaptıkları gibi isim vermeksizin verebileceğini ancak bunun makul bir şey olmadığını söyler.⁶⁴ Bikâî bunun yanı sıra, Buhârî ve Kâdî İyâz gibi âlimlerden başka İbn Hişâm'ın da haham ve rahipler vasıtasıyla Tevrat ve İncil'den alınmış pek çok rivayete yer verdiğini, bunlarda herhangi bir isnat olmadığını, haham ve rahiplerin sözleriyle yetinildiğini, kendi yaptığının da bundan farklı olmadığını ileri sürer.⁶⁵

Bikâî şöyle bir itiraza da karşı çıkar: "Eğer nakleden Ka'bu'l-Ahbar gibi Müslüman olanlardan biriye bu nakil makbuldür. Çünkü onlar, değiştirilen yerlerle değiştirilmeyen yerleri bilirler. Onların dışındakiler ise bunu bilemedikleri için nakilleri makbul değildir." Bikâî burada Necâşî'nin, "Bu ve Musa'ya indirilen bir tek kandilden çıkmıştır" sözüne atıf yaparak, "Ben, bütün kitaplar üzerine müheymin olan Kitabımın şahadetiyle, bu bilgilerin değişime uğramış kısımlarını bilirim. Çünkü o, her türlü tahrif, tebdil ve hatadan korunmuştur" der.⁶⁶

Netice itibarıyla Bikâî, erken dönemden itibaren Ehl-i Kitab'tan nakilde bulunma konusunda tartışıla gelen bütün nassları ve uygulamaları ortaya koyarak, tefsirinde izlediği yöntemin meşru olduğunu ve selefin tefsir yöntemine aykırı olmadığını ispata çalışmıştır.⁶⁷ Ona göre, kendi yöntemiyle onların arasında eğer bir fark varsa, o da onların herhangi bir beyan olmadan onların kitaplarından veya onlardan alanlardan aldıkları bilgilere yer vermelerine karşılık, kendisinin onların kitaplarından almış olmasıdır.

Bikâî'ye reddiye yazan Sehâvî'nin bu görüşlere çok sert bir şekilde karşılık verdiği görülmektedir. Her ne kadar müellifin *el-Aslû'l-Asîl fî Tahrîmî'n-Nakl mine't-Tevrât vel'l-İncîl* adlı reddiyesi elimizde mevcut değilse de⁶⁸, gerek kitabın ismin-

⁶⁴ Bikâî, *el-Akvâlû'l-Kadîme*, s. 86.

⁶⁵ Bikâî, *el-Akvâlû'l-Kadîme*, s. 86-87.

⁶⁶ Bikâî, *el-Akvâlû'l-Kadîme*, s. 87.

⁶⁷ Bikâî'nin görüşlerinin değerlendirmesi ve İbn Kesir'le farklılık arz eden yönlerinin karşılaştırması için bk. Ahmed Halil, *Neş'etü't-Tefsîr*, s. 42.

⁶⁸ Ne yazık ki bu kitap, Bikâî'nin kitabı kadar şanslı değildir. Müellifin kendi atıfları (*ed-Dav'u'l-Lâmi'*, I, 105-107; VIII, 18; *Fethu'l-Muğîs*, I, 166, III, 268) ve şu referanslar dışında kitabın neredeyse izine rastlanmaz: Hattâb er-Ruaynî'nin (ö. 954) *Mevâhibu'l-Celîl fî Şerhi Muhtasari'l-Halil* adlı Maliki fikhına dair bir eserinde kısa bir atıf, (Daru'l-Fikr, 1412, IV, 344). Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*'un bir yerinde eseri *el-Aslû'l-Asîl fî Tahrîmî'n-Nazar...* biçiminde (I, 81) bir başka yerde ise bu isimle verir (I, 505). Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifîn*, II, 219. Ömer Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*; kitap burada hatalı olarak bir kez Bikâî'ye yukarıda verdiğimiz ismiyle (I, 71), bir başka kez de Sehâvî'ye nispetle, *el-Aslû'l-Asîl fî Tahrîmî'n-Nazar...* adıyla verilmiştir (X, 150). Kettânî esere "bakınız" diyerek referansta bulunmuştur fakat ifadelerinin satır aralarından onun da eseri hiç görmediği anlaşılmaktadır; *et-Terâtîbu'l-İdâriyye*, III, 225. Çağdaş dönem fihrist yazarlarından Brockelmann, esere herhangi bir işaretle bulunmazken, Sehâvî'nin *el-İ'lân bi't-Tevbîh* adlı eserini tahkik eden F. Rosenthal, "birinin bu kitabın bir nüshasına sahip olduğu söyleniyor" der ve şu eseri kaynak verir: Paul Sbath, *al-Fihris*

den gerekse müellifin diğer kitaplarından onun Tevrat ve İncil'den nakilde bulunmayı haram gördüğü anlaşılmaktadır. Hatta *Fethu'l-Muğîs* adlı eserinde, kitabının ismini *el-Aslû'l-Asîl fî'l-İcmâ alâ Tahrîmi'n-Nakl...* biçiminde vermesi –şayet bu bir müstensih hatası değilse- bu konuda icmâ bulunduğu kanaatinde olduğunu düşündürmektedir.

Sehâvî'nin konuyla ilgili görüşlerini diğer eserlerden az çok görme imkânımız bulunmaktadır. *Fethu'l-Muğîs*'te o, "rey ve içtihad sahasına girmeyen konularda, isrâiliyat aldığı bilinmeyen sahabî rivayetlerinin merfu hükmünde olması" meselesinde, İbn Hacer'in görüşüne referansta bulunur.⁶⁹ Konuya Abdullah b. Amr'ın gaybî haberlerini örnek olarak verdikten sonra, bunların merfu hükmünde olamayacağını söyler. Hz. Peygamber'in (s.a) İsrailoğulları'ndan nakletme izninin şer'î konuları değil- ki bunun meşru olmadığına bazı örneklerini verir- sadece ibret ve öğüt içeren olay ve haberlerin naklini içerdiğini ifade eder. "*İsrailoğulları'ndan nakledin bunda bir beis yoktur; çünkü onlarda bir takım hayreti mucip şeyler vardır.*"⁷⁰ hadisine nispetle, âlimlere göre bunun hüccet amaçlı değil, eğlence amaçlı nakledilebileceğine işaret eder.⁷¹ Sehâvî burada isrâiliyatla ilgili klasikleşmiş görüşün çerçevesini aşmayan bir yorum ortaya koymuştur.

Konuyu bir başka bağlamda tekrar değerlendiren Sehâvî, Hatîb Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) görüşünü dile getirir: "Ehl-i Kitap'tan İsrailoğulları'na ait me'sur sözleri (kitabî nakilleri) Ehl-i Kitap'tan nakledilenleri (şifahî rivayetleri) atmak vacip, bunlardan kaçınmak zorunludur. İsrailoğulları ve diğer kadim milletlerin haberlerini, Hz. Peygamber'den (s.a) sahabeden ve selef ulemasından nakletmek caizdir, bunda bir sakınca yoktur."⁷² Hatîb Bağdâdî burada ister Vehb b. Münebbih'in diğer dillerdeki metinlerden yaptığı çevirilerden, isterse İbn İshak'ın yaptığı gibi bizzat Ehl-i Kitap'a mensup bir şahıstan yapılan nakiller olsun, hepsinin atılması gerektiğini ifade etmiştir.⁷³ Sehâvî de buna referansta bulunarak, Tevrat ve İncil'den nakilde bulunmanın haramlığına işaret etmek istemiştir.

Sehâvî, aynı şekilde Bağdâdî'nin Hz. Peygamber, sahabe ve selef âlimlerinden gelen rivayetleri nakletmenin caiz olduğu görüşüne⁷⁴ yer vermekle, Ehl-i Kitap'tan naklin çerçevesini oldukça daralttığı görülmektedir. Nitekim Sehâvî bazı âlimlerin, "İsrailoğulları'ndan nakledin, bunda bir sakınca yoktur"⁷⁵ hadisindeki "ve lâ harac" ifadesinin "hâl mevkiinde" olduğunu, bu durumda anlamın, "Hz. Peygamberin (sahabenin ve selef âlimlerinin) haber verdiklerinden ezberlenen şeyler gibi, onlardan nakletmekte sakınca olmaması hâlinde onlardan nakledin" şeklinde ola-

→

(*Catalogue de Manuscrits Arabes*) Supplément, Kahire 1940, s. 55. bk. Sehâvî, *el-lân bi't-Tevbîh*, s. 108, dn. 20.

⁶⁹ Bk. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, s. 107.

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 361; krş. Tahavî, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, I, 126.

⁷¹ Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, I, 163-166.

⁷² Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III, 268.

⁷³ Bağdâdî, *el-Câmi'*, II, 114.

⁷⁴ Bağdâdî, *el-Câmi'*, II, 115.

⁷⁵ Şâfiî, *er-Risâle*, I, 390; Buhârî, *Enbiya*, 50; Ebû Davud, *İlim*, 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 159.

çağını söylemiştir.⁷⁶ Sehâvî, Bağdâdî'nin yukarıdaki hadisi ve İmam Şafî'nin bu hadis hakkındaki: "Elbiselerinin uzaması, gökten inen bir ateşin kurbanı yemesi gibi onlardan rivayet edilen ve bu ümmet hakkında gerçekleşmesi mümkün olmayan olaylar bile olsa onlardan işittiğiniz şeyleri nakletmenizde bir sakınca yoktur" görüşünü nakletmiştir.⁷⁷ Sehâvî'nin İmam Şafî'ye nispet edilen bu görüşten sonra "fakat..." diye istidrakte bulunarak yukarıdaki görüşü nakletmiş olması, İsrailoğulları'ndan rivayeti caiz gören bu görüşe mesafeli durduğunu göstermektedir.

Sehâvî bu keskin görüşünü bir başka eserinde "Hukmü't-târîh" konusunu işlerken de dile getirmiştir. Tarihe tekdüze bir hükmün konmayacağını söyleyen Sehâvî, muttasıl bir senedinin olması durumunda bir bilgiyi almanın vacip olacağını söylemiştir. Hatîb Bağdâdî'nin yalancı ravilerin durumlarının açıklanmasının gerekliliği konusunda bir bölüm açtığını ifade etmiş, bu bağlamda sözü zayıf rivayetlere ve Ehl-i Kitap'tan nakilde bulunma konusuna getirmiştir:

Haram olan diğer bir husus da bilgisiz tarihçilerin yaptığı gibi, geçmiş kutsal kitaplara dayalı bilgiler veren kitaplardan nakilde bulunmaktır. Bu kitaplara Vehb b. Münebbih'in *el-Mübtede'* adlı eseri misal olarak verilebilir. Bu kitabın müellifi, "Otuz peygambere indirilmiş otuz kitabı okudum" demiştir. Bunların hepsi, Abdullah b. Selam ve kendi zamanının en bilgilisi olduğu söylenen Kabû'l-Ahbar'dan gelmektedir. Vehb, bu ikisinin ilmini cem etmiştir. Bunun dışındaki hurafeler sınıfına konulabilecek olan, her ne kadar öncekilerin kitaplarından nakledilmemişse bile, cezm siygasıyla (kesin bir ifadeyle) nakledilen ve batıl olduğu beyan edilmeyen, özellikle siyerle ilgili haberler de böyledir.⁷⁸

Bu ibarelerinden Sehâvî'nin hem isrâiliyat türü rivayetleri hem de Tevrat ve İncil'den alınan bilgilerin naklini haram gördüğü daha iyi anlaşılmaktadır. Onun, "öncekilerin kitaplarından nakledilmemişse bile, cezm siygasıyla nakledilen ve batıl olduğu beyan edilmeyen" ifadeleri oldukça dikkat çekicidir. Bundan İbn İshak gibi siyer âlimlerinin nakillerinin yanı sıra -ki müellif bunu özellikle vurgulamıştır- kendi döneminde Bikâî tarafından "kâle" gibi kesin bir siygayla nakledilen bilgileri kastettiği de anlaşılır. Sehâvî'nin aynı kitabında *el-Aslû'l-Asîl'e* referansta bulunması⁷⁹, bizi bu kitabın daha sonra yazıldığına ve müellifin son beyanının Bikâî'nin tavrına yönelik bir eleştiri olduğu sonucuna götürmektedir.

Sehâvî, *el-I'lân'da* İbn Kesir'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye'si* hakkında bilgi verirken, onun bu kitabının başında açıkladığı yönteme ve isrâiliyatla ilgili görüşlerine de yer verir. İbn Kesir (ö. 774/1373) burada -her ne kadar kendisi de hem tefsirinde hem de tarihinde bolca isrâiliyat kullanmışsa da- isrâiliyatla ilgili kesin bir dil kullanmış; Peygamberimizin haber verdiği bilgilerin bizi diğer şeriatlerden, kitabımızın da hata, yalan, tahrif ve tebdille muallel diğer kitaplardan müstağni kıldığını söylemiştir.⁸⁰ Sehâvî, bu ifadelerinden dolayı İbn Kesir'i takdir dolu sözlerle

⁷⁶ Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, III, 268.

⁷⁷ Bağdâdî, *el-Câmi'*, II, 117.

⁷⁸ Sehâvî, *el-I'lân bi't-Tevbîh*, s. 81-84.

⁷⁹ Sehâvî, *el-I'lân bi't-Tevbîh*, s. 293.

⁸⁰ İbn Kesir, *el-Bidâye*, I, 7.

övmekte, bizim de kanaatimiz tamamıyla bu noktadadır, diyerek *el-Aslû'l-Asîl'*e referansta bulunmaktadır.⁸¹

Tarihî rivayetlerin naklinde gerekli şartlardan söz ederken de Sehâvî, yine Bağdâdî'nin görüşlerine yer vermiştir. Bağdâdî, Ehl-i Hadis'in seleften gelen kadim milletlerin haberlerini ve Peygamberlerin kıssa ve hayat hikâyelerini de derlediklerini ancak kendilerinin böyle bir şeye vakit ayırmayacaklarını, çünkü kendilerini Hz. Peygamber'in (s.a) hadislerinin fazlasıyla meşgul ettiğini söylemektedir. Sehâvî, Bağdâdî, İbn Hanbel ve İmam Malik'e dayanarak şu hükme varır:

Öncekilerin haberleri ve kadim kitaplardan yazılı olarak gelen bilgilerden, gelecekle ilgili fiten ve melâhimden kaçınmak gerekir. Zira bunlarda mesele, Danyal'a nispet edilen kitapta olduğu gibi, bâtul bir bilginin kabul edilmesiyle doğru bir bilginin reddedilmesi arasında gidip gelir. Hz. Peygamber'den senetleriyle bize ulaşanlar dışında, melâhim ve fitenle ilgili haberlerin nakledilmesi doğru değildir.⁸²

Bütün bu görüşlerinden anlaşıldığı gibi Sehâvî, gerek kitabî gerekse şifahî bilgilerin naklinde tavizsiz bir tutum takınmış, özellikle Bağdâdî'nin görüşlerini esas alarak bunların hiçbir şekilde nakledilmemesi gerektiği görüşünü benimsemiştir. Sadece Hz. Peygamber (s.a), ashâbı ve selef âlimlerinden gelen rivayetlerin nakledilebileceğini, mühtedilerden gelen bilgilere itibar edilemeyeceğini söylemiştir. Tabii burada sahabe ve tabiinden gelen ancak İsrailoğulları'ndan alındığı ifade edilmeyen rivayetlerin hangi kategoride değerlendirileceği çok açık değildir. Öte yandan, Sehâvî'nin bu görüşlerinin çok kabul görmediği ve kendinden sonraki âlimlerin daha mütesahil bir çizgi takip ettikleri de söylenebilir. *el-Aslû'l-Asîl'*in neredeyse hiç yazmasının bulunmaması ve âlimlerin bu kitaba sadece Sehâvî'nin görüşlerini reddetmek için müracaat ettiği yönündeki kanaat de bunu destekler niteliktedir.⁸³

5. Bikâi ve Sehâvî'ye Kadar Konuya İlişkin Görüşler

Esasen bu iki uç görüşün ortaya çıkmasından önce İbn Hacer (ö. 852/1448), muhalled eseri *Fethu'l-Bârî'*de Hz. Ömer'in Tevrat parçalarıyla Hz. Peygamber'e (s.a) geldiğini anlatan rivayet etrafında meseleyi vuzuha kavuşturmaya çalışmış, bu konuda *orta bir yol* benimsemiştir. Çeşitli tarikleri olan bu rivayet, İbn Ebî Şeybe ve Ahmed b. Hanbel tarafından şöyle nakledilmiştir:

Ömer b. Hattab Hz. Peygamber'e (s.a) Ehl-i Kitap'tan birinden elde ettiği bir kitapla çıkageldi. Dedi ki: Ey Allah'ın Rasûlü, ben Ehl-i Kitap'tan bir şahıstan güzel bir kitap elde ettim. Allah Rasûlü öfkelen-di ve: Ey Hattab oğlu şaşardınız mı siz! Canım kudret elinde olan Allah'a yemin olsun ki, ben size bembeyaz bir sayfa getirdim. Onlara bir şey sormayın; yoksa size bir doğruyu haber verirler de

⁸¹ Sehâvî, *el-İlân bi't-Tevbîh*, s. 292-293.

⁸² Sehâvî, *el-İlân bi't-Tevbîh*, s. 107, 108; Sehâvî bu görüşlerinden sonra *el-Aslû'l-Asîl'*de konuyu ayrıntılarıyla işlediğini ifade etmektedir.

⁸³ Hudayr, *Bülûğu'l-Meram Şerhi*, <http://www.khudheir.com/audio/1863>. Ayrıca bz. Mültekâ Ehli'l-Hadis, IV, 20, *el-Mektebetü's-Şâmile* 3.42 içinde.

onu yalanlarsınız, bir yanlış haber verirler de onu doğrularsınız. Canım kudret elinde olan Allah'a yemin olsun ki, şayet *Musa sağ olsaydı, bana uymaktan başka bir çaresi olmazdı*.⁸⁴

İbn Hacer'in hadis hakkındaki -Bikâî'nin de kendi yöntemine destek amacıyla bir kısmına yer verdiği kanaati- şöyledir:

Bunlar hadisin bütün tarikleridir. Hadisler her ne kadar *hüccet* ifade etmese de, hadislerin toplamı bir asıllarının olmasını gerektirir. Ehl-i Kitab'ın kitaplarıyla meşgul olmanın haramlığı tahrimen değil tenzihen mekruh olmalıdır. Bu meselede evla olan, imanda derinleşme imkânı bulamamış kimselerle –ki onların bu kitaplara bakmaları kesinlikle caiz değildir- imanda derinleşmiş kimselerin arasını ayırt etmektir. Böyle bir kimse için bu, özellikle de muhaliflere cevap vermesi gereken yerlerde caizdir.⁸⁵ Eski ve yeni âlimlerin nakilleri ve kitaplarından çıkardıkları neticelerle Yahudileri Hz. Muhammed'e (s.a) iman etme konusunda ilzam etmeleri de buna delil teşkil eder. Âlimler onların kitaplarını incelemenin caiz olmadığına inanmış olsalardı, bunu yapmazlardı.⁸⁶

Aslında İbn Hacer'in bütün bu açıklamaları, Tevrat ve İncil'i yazma ve bakma (okuma) ile meşguliyyetin caiz olmadığı konusunda icma olduğu kanaatinde olan Zerkeşî'ye yönelik bir itiraza dayanır. Zerkeşî (ö. 794/1392), Buhârî'nin Tevrat'taki tahrifin lafzî değil, manevî olduğu yönündeki görüşe meylettiğini, böylelikle bu kitabı mütalaa etmenin caiz olduğu görüşünü benimsediğini, bunun *batıl bir görüş* olduğunu söylemiştir. Zerkeşî daha sonra onların kitaplarını tahrif ve tebdil ettiklerinde görüş ayrılığı olmadığını, bu sebeple bunların kitaplarına bakmak ve yazmakla meşgul olmanın caiz olmadığına icma olduğunu dermeyan etmiştir. Delil olarak da yukarıdaki rivayeti zikretmiş, "şayet bu günah olmasaydı Hz. Peygamber (s.a) öfkelenmezdi" demiştir.⁸⁷

İbn Hacer, Zerkeşî'nin bu görüşüne çeşitli itirazlar yöneltmiştir. Bunlardan ilki şöyledir: "Zerkeşî'nin icmayı bakmak ve yazmakla sınırlandırması, bir kimse başka işlerle birlikte, bakma ve yazma işiyle de meşgul oluyorsa, günah olmaz; çünkü bu, diğer işlerle birlikte bu işle de meşgul olan kimse için caizdir, demektir. Eğer, bütün mesaisini bu işe harcayan kimseyi kastediyorsa bu da tartışmaya açıktır." İkinci itirazı Buhârî'nin sözünün batıl olduğu iddiasına yöneliktir. İbn Hacer, "Bu da su götürür" der. İbn Hacer gerekçe olarak bu görüşün Tevrat'ı en iyi bilen

⁸⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 312, İbn Ebî Şeybe, bu rivayeti "Ehl-i Kitab'ın kitaplarına bakmayı kerih gören kimse" babında zikretmiştir; İbn Hanbel, *Müsned*, II, 805; İbn Abdilberr, *Câmiu Beyânil'İlmi ve Fadlihî*, II, 805; Hadisin diğer tarikleri için bk. Bağdadî, *el-Cami'*, II, 113; İbnü'l-Cevzî, *Kitâbu'l-Kussâs ve'l-Müzekkirîn*, s. 10; Razî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, VIII, 332; İbn Hacer, *Fethu'l-Barî*, XIII, 334, 525.

⁸⁵ Bikâî, İbn Hacer'in *الرَّايِسِيْنَ فِي الْإِيْتَانِ* ifadesini, من رسخ قدمه في العلوم الشرعية, Nazmü'd-Dürer, I, 277, krş. Kasımî, *Mehâsinu't-Te'vil*, I, 38.

⁸⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-Barî*, XIII, 526.

⁸⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Barî*, XIII, 526, Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, III, s. 224, 225.

kişi Vehb b. Münebbih'le⁸⁸ Tercümânü'l-Kur'ân İbn Abbas'a nispet edilmesini gösterir.⁸⁹ Son itirazı da Hz. Ömer rivayetiyle ilgili olup bunun da tartışmaya açık olduğunu, bunun hüccet olamayacağını ve dolayısıyla haramlığa delalet etmeyeceğini ifade eder.⁹⁰

İbn Hacer'in bu değerlendirmelerinde dikkat çeken noktalarından biri, Sehâvî'nin aksine onun bu kitaplardan nakilde bulunmayı, *haram* değil *mekruh* hatta *tenzihen mekruh* görmesidir. Burada Bağdâdî'nin, "İsrailoğulları'ndan nakletmenin keraheti"⁹¹ başlığı ve bu kontekst içinde gelen haberlerin böyle değerlendirilebileceği iması vardır. İkinci nokta ise, İbn Hacer'in bu kitaplarla meşgul olacak olanların iman ve ilimde derinleşmiş ve bu kitaplardan etkilenmeyecek bir seviyede olmaları şartını getirmiş olmasıdır. İbn Hacer, böyle bir kimsenin de muhaliflerine cevap vermek maksadıyla bunu yapabileceğini, nitekim âlimlerin de bu yöntemi izlemiş olduğunu ifade etmektedir. Böylelikle o, konunun helalliği konusunda Cüveynî (ö. 478/1085), Gazzâlî (ö. 505/1111), Kurtubî (ö. 671/1273), İbn Teymiyye (ö. 728/1327) gibi delâil ve reddiye türünde eser kaleme alan âlimlerin kitaplarında Tevrat ve İncil'den nakilde bulunmuş olmalarını delil olarak göstermiş olmaktadır.

Bununla birlikte bu gibi âlimlerin bu kitaplardan nakillerinde oldukça ihtiyatlı davrandığı da göz ardı edilmemelidir. Daha erken dönemlere gidildiğinde, âlimlerin bu konuda oldukça hassas davrandıklarını ve onlara göre konunun mekruh ve haramlığının çok daha belirgin olduğunu söylemek mümkündür. İmam Şafî (ö. 204/819), Câhız (ö. 255/869)⁹² ve Kâdî Abdulcebbâr (ö. 415/1025), İbn Hazm (ö. 456/1063)⁹³, Hatîb Bağdâdî (ö. 463/1071), İbn Abdilberr (ö. 463/1071)⁹⁴,

⁸⁸ Vehb'in sözü için bk. İbn Kesir, *Tefsîr*, II, 65.

⁸⁹ Buhârî'de şöyle bir ibare vardır: "Hiç kimse Allah'ın kitaplarından birinin lafzını söküp atamaz. Fakat onu tahrif ederler yani (hakiki) tevlinin dışında bir tevîl yaparlar." Bk. Buhari, "Tevhid", 55. Bu görüşün İbn Abbas'a mı yoksa Buhârî'ye mi ait olduğu ihtilafıdır. Esasen Buhârî'deki bu ibare Kur'an'ın ğarîp lafızlarının izah edildiği bir kontekste gelmiştir. Buhârî, "Mâ yelfizu min kavlin..." ayetinin tefsiri sadedinde İbn Abbas'ın: "Hayır ve şer yazılır" görüşünü nakleder. Sanki burada İbn Abbas'ın sözü bitmiş gibidir. Daha sonraki "Yuharrifûne" ibaresinin tefsiri olan "Yüzlûne" ibaresi, ardından da söz konusu ibare gelir. Nitekim İbn Hacer, hocası İbn Mulekân'ın bu görüşün Buhârî'ye ait olduğunu tercih ettiğini söylemektedir. (*Fethu'l-Bari*, XIII, 523). İbn Kesîr, İbn Haldun gibi âlimler ise bu sözü İbn Abbas'a nispet etmişlerdir. (bk. İbn Kesir, *Tefsîr*, II, 65; Goldziher, "Ehl-i Kitaba karşı İslam Polemiği II", s. 257; Baki Adam, *Tevrat*, s. 254,255, dn. 69) Aslında şu dizin problemi büyük oranda çözüyor gibidir:

{ والطور . وكتاب مسطور } / الطور 1 - 2 . قال قتادة مكتوب . { يسطرون } / القلم 1 / يخطون . { في أم الكتاب } / الزخرف 4 / جملة الكتاب وأصله . { ما يلفظ } / 18 / ما يتكلم من شيء إلا كتب عليه وقال ابن عباس يكتب الخير والشر . { يحرفون } / النساء 46 / يزيلون وليس أحد يزيل لفظ كتاب من كتب الله عز وجل ولكنهم يحرفونه . يتأولونه على غير تأويله .

(*Sahîhu Buhârî*, thk. M. D. el-Buġa, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1407-1987, IX, 160) Dolayısıyla bu görüşün Buhârî'ye ait olduğu ve onun manen tahrifi kabul ettiği sonucu çıkar. Öte yandan Buhârî'nin İbn Abbas'tan naklettiği bir başka rivayet, onun açıkça tahrifi kabul ettiğini gösterdiği için bu, söz konusu ibarenin İbn Abbas'a aidiyetini geçersiz kılar. Bk. Buhârî, "Şehadât", 29.

⁹⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-Bari*, XIII, 525.

⁹¹ Bağdâdî, *el-Câmi'*, II, 113.

⁹² Bk. Câhız, *er-Red ale'n-Nasârâ*, II, 334-336.

⁹³ İbn Hazm, *el-Fasl*, I, 160.

Cüveynî (ö. 478/1085) ve Zerkeşî'nin (ö. 794/1392), *kerahet, haramlık ve hüccet olmama* gibi görüşleri bu konuda müstenkif bir tavır takınılmasının ipuçlarını verecek niteliktedir.

Sözgelimi Kâdî Abdülcebâr, Tevrat'ın tahrifine işaret eden bazı örneklerden sonra, bütün bunların Tevrat'ın Musa'dan sonra gelenlere ait sözler olduğunu açığa çıkardığını; bunun da Tevrat'ın hüccet oluşuna gölge düşürdüğünü, bu bilgilerin haber-i vahit hükmünde olduğunu, bu sebeple beşaret konusunda bile delil olarak görülemeyeceğini söyler.⁹⁵

Nitekim Cüveynî, *Şifâü'l-Ğalîl* adlı eserinde Tevrat ve İncil'deki çelişkili kısımları muhtasar bir biçimde ele almış, delilleri çok uzatmamasına gerekçe olarak da yukarıdaki rivayeti zikretmiş, bu haberin bu kitaplarla meşgul olmama konusunda hüccet olduğunu ifade etmiştir.⁹⁶ Böylelikle o, kifayet miktarının ötesinde bu kitaplarla meşgul olmamak ve bu kitaplardan nakilde bulunmamak gerektiğini, bu kifayetin ölçüsünün de muhaliflere cevap verebilecek kadar olduğunu söylemiş olmaktadır. Cüveynî'nin açıklamalarından hareketle, bu noktada en azından ciddi bir hassasiyetin gözetildiğini söylemek mümkündür.

Vehb b. Münebbih'ten, "Tevrat ve İncil Allah'ın indirdiği gibi durmaktadır. Onlara bir harf bile karışmamıştır..." şeklinde bir görüş nakledilir. İsrâiliyat eleştirisinde önemli bir yer işgal eden İbn Kesîr'in Tevrat ve İncil'in tahrifi konusunda Vehb b. Münebbih'e yönelik şu itirazı dikkate alındığında onların bu hassasiyetlerinin gerekçesi daha iyi anlaşılacaktır. İbn Kesîr şöyle der:

Vehb, şayet Yahudilerin elinde bulunan *Tevrat*'ı kastediyorsa, onda tebdil, tahrif, ekleme ve çıkarma yapılmıştır. Onun Arapçada görülen tercümesini kastediyorsa, onda da pek çok hata, ekleme ve çıkarmalar ve fahiş vehimler vardır. Bu, onun Arapçaya mana ile çevirisi olmalıdır; bunların anlam olarak çoğu hatta ekserisi ve tamamı fasittir.⁹⁷

Böyle düşünen bir müfessirin Tevrat ve İncil'in Arapça çevirisinden nakilde bulunmasını beklemek mümkün gözükmemektedir. Müfessir olsa olsa genel seyre uygun olarak bu kitapları, bndaki bazı noktaları reddetmek amacıyla kullanacaktır. Nitekim o, Hz. Musa'nın sarayında büyüdüğü Firavun'la, İsrailoğulları'nı salıvermesini istediği Firavun'un farklı kişiler olduğu yönünde Tevrat'ta yer alan bilgiyi, Kur'an'dan hareketle reddetmiştir.⁹⁸

→

⁹⁴ İbn Abdilberr, "Ehl-i Kitap'ın Kitaplarını Mutâlaa ve Onlardan Nakletmek" şeklinde adlandırdığı bölümde, Ehl-i Kitap'tan nakletmeye cevaz veren veya bundan nehyeden haberler yanında, onların kitaplarıyla meşgul olmanın kerahetini anlatan Hz. Ömer rivayeti gibi haberlere yer vermiştir. İbn Abdilberr, *Câmiu Beyânil'İlm*, II, 798-806.

⁹⁵ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, XVI, 136, 137.

⁹⁶ Cüveynî, *Şifâü'l-Ğalîl*, s. 55.

⁹⁷ İbn Kesîr, *Tefsîr*, II, 65.

⁹⁸ İbn Kesîr, *Kıyasu'l-Enbiyâ*, II, 32.

Tahrifin manevî olduğu görüşüne eğilimi olan İbn Haldun'un bile, sözünü ettiğimiz Hz. Ömer rivayetini delil getirip, şeriatın Kur'an dışındaki ilahî kitaplara bakmayı yasakladığına kâni olması da yine aynı hassasiyetle izah edilebilir.⁹⁹

6. Bikâî ve Sehâvî Sonrası Konuya İlişkin Görüşler

Erken dönem âlimlerinin kanaatleri bu noktalarda seyretmekle birlikte, özellikle İbn Hacer'den sonra Kâfiyecî (ö. 879/1474), Münâvî (ö. 1031/1622), Hafâcî (ö. 1069/1659) gibi müteahhirin âlimleri de konunun cevazına meyletmişlerdir.¹⁰⁰ Kâfiyecî Bikâî'nin *el-Akvâlü'l-Kadîme*'sine yazdığı takrizde Hanefilerin de *şer'u men kablenayı* delil olarak gördüklerini, Tevrat'tan ve diğer kitaplardan hikâye ve kıssa nakletmenin ciddi manada şüyu bulduğunu, bunun *sükûti bir icmanın* yerini aldığını, selevin yaptığıyla Bikâî'nin tefsirinde yaptığının birbirinden farklı olmadığını söyler. Ona göre yazmak da caizdir, çünkü bu yazma konusundaki haramlık, hadislerde olduğu gibi Kur'an'la karışma endişesine dayanıyordu. O endişe kalmadığına göre haramlık da ortadan kalkmıştır.¹⁰¹ Ancak müellif böyle düşünmesine rağmen tarihle ilgili eserinde tarih kitaplarında nakledilen isrâîlî rivayetleri zikretmekle yetinmiş, Kitab-ı Mukaddes'ten herhangi bir nakilde bulunmamıştır.¹⁰² Münâvî ise, yine Bikâî özelinde yapılan tartışmalardan hareketle, liyakatli kimsele- rin bu kitaplardan nakil yapmasının caiz, liyakati olmayan kimsenin ise nakil yapmasının haram olduğunu ifade etmiştir.¹⁰³ Hafâcî de Abdullah b. Amr'ın Tevrat okumasıyla ilgili rivayetlerden hareketle benzer bir yorum ortaya koymuş, "fakihler sarahatle Tevrat okumanın yasaklığını belirtmişlerse de, Hz. Peygamber zamanında birçok sahabinin itirazsız şekilde bunu yapmış olmalarından dolayı bu mutlak anlamda değildir" demiştir.¹⁰⁴

Kâsımî (ö. 1332/1914), Abdullah b. Selam'ın Hz. Peygamber'e (s.a) gelerek, "Ben Kur'an ve Tevrat okuyorum" dediği, Hz. Peygamber'in de, "Bir gece bunu, bir gece de onu oku" buyurduğu rivayetiyle ilgili Zehebî'nin (ö. 748/1347), "Şayet bu rivayet doğruysa, bunda Tevrat'ın tekrar edilmesi ve üzerinde düşünülmesine ruhsat vardır" yorumu üzerine bir değerlendirme yapmıştır.¹⁰⁵ Bu değerlendirmesinde Kâsımî şöyle demektedir: "Bu, Kur'an'ın siyakını göz önünde bulundurarak Tev-

⁹⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 610; krş. Zeydan, *et-Temeddünü'l-İslâmî*, III, 44, 45.

¹⁰⁰ Müteahhirin dönemi âlimlerinin görüşlerinin ayrıntıları için bz. Kettânî, *et-Terâtîbu'l-İdâriyye*, III, 223-227; Bunun istisnalarından biri Kâtip Çelebi'nin *Keşfu'z-Zunûn*'da dile getirdiği ve Sehâvî'nin söz konusu kitabına referansta bulunduğu görüşü olmalıdır. Kâtip Çelebi şöyle demiştir: "Âlimlerden biri dedi ki: 'Tevrat'ın Arapça tercümesini bütünüyle mütalaa ettim. Orada tevhidde başka bir şey göremedim. Orada ne namazı ne orucu ne zekâtı ne de Beytü'l-Makdis'i haccetme bahisleri mevcut değil. Aynı şekilde ne ahiret gününden ne cennetten ne cehenneme dönüleceğinden söz ediliyor. Anlaşılan bu Yahudilerin tahrifinden kaynaklanmaktadır." Kâtip Çelebi bu görüşten hareketle, Tevrat ve İncil'den bir şey nakletmenin caiz olmayacağını ifade etmiştir. *Keşfu'z-Zunûn*, I, 505.

¹⁰¹ Bikâî, *el-Akvâlü'l-Kadîme*, s. 46, 47; el-Kâfiyecî diğer bir eserinde de tarihçinin zayıf haber nakledebileceğini söyler, ancak bunların Allah'ın zatı, sıfatları ve ahkâm konularında olmaması şartını koşar. *el-Muhtasar fi İlmi't-Târîh*, s. 337.

¹⁰² Bk. Kâfiyecî, *el-Muhtasar fi İlmi't-Târîh*, s. 344-361.

¹⁰³ Kettânî, *et-Terâtîbu'l-İdâriyye*, III, s. 224.

¹⁰⁴ Kettânî, *et-Terâtîbu'l-İdâriyye*, III, s. 226.

¹⁰⁵ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 25.

rat takı muharref kısımları bilmek, Tevrat ehline karşı delil olabilecek noktalara dikkatleri yoğunlaştırıp onların itikatlarıyla mücadelede daha çok bilgi sahibi olmak içindir."¹⁰⁶

7. Sonuç

IX. Hicri asırda tefsirlerde Kitab-ı Mukaddes'ten nakilde bulunma yöntemine ilişkin oldukça sert tartışmalar yaşanmış, Bikâî ile Sehâvî arasında karşılıklı reddiyeler kaleme alınmıştır. Bikâî, geleneksel isrâîlî rivayetlerin nakledilmesinde gözetilen prensipleri esas alarak bu yöntemin de meşru ve caiz olduğunu savunurken, Sehâvî daha çok Kur'an, sünnet ve seleften gelen sahih rivayetlerin tefsir ve diğer alanlarda yeterli bilgiyi verdiğini düşünerek haramlıkla ilgili nasları gündeme getirmiştir.

Bu polemiklerden sonra, geç dönem âlimleri Tevrat ve İncil'i okumak, bakmak, yazmak ve bunlardan nakletmek konusunda Sehâvî'nin aksine bir tutum takınmışlar ve isrâîlî rivayetlerde olduğu gibi bunun da caiz olduğu görüşüne meyletmişlerdir. Ancak esasta böyle düşünseler de uygulamada kendilerinin böyle bir yönetime başvurmadıkları görülmektedir. Bir başka ifadeyle, IX. hicri asırdan sonra tefsirlerde ne Bikâî'nin yaptığı gibi Kitab-ı Mukaddes'ten doğrudan nakilde bulunmuş, ne de Sehâvî'nin savunduğu gibi isrâîlî rivayetler terk edilmiştir. Tefsirlerdeki geleneksel çizgi, çağdaş döneme kadar önemli ölçüde varlığını sürdürmüştür.

Kaynakça

- Adam, Baki, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, Pınar, İstanbul, 2002.
- Ahmed Halil, es-Seyyid, *Neş'etü't-Tefsîr fî Kütübî'l-Mukaddese ve'l-Kur'ân*, el-Vekâletü's-Şarkıyye, İskenderiye, 1373-1954.
- Bağdâdî, Hatîb, *el-Câmi li-Ahlâk'r-Râvi ve Âdâbî's-Sâmi'*, thk. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Meârif, Riyad, ts.
- Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin Esmâül Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, İstanbul, 1951.
- Beyzâvî, Nasıruddin Ebû Said, *Envâru't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, thk. M. Abdurrahman el-Maraşlı, İhyâü't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 1418.
- Bikâî, Burhâneddin, *el-Akvâlü'l-Kadîme fî'n-Nakl mine'l-Kütübî'l-Kadîme*, thk. Muhammed Mursi el-Hûli, Mecelletü'l-Mahtûtâtî'l-Arabıyye, 1401/1980, XXVI/2, s. 37-96.
- , *Nazmü'd-Dürer fî Tenâsübî'l-Âyât ve's-Süver*, Dâru'l-Kitâbî'l-İslâmî, Kahire, ts.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, Ankara, 1960.
- Câhız, Ebû Osman, *er-Red ale'n-Nasârâ, Resâilu'l-Câhız* içinde, Mektebetü'l-Hancî, Mısır, 1399/1979.
- Cüveynî, Abdülmelik b. Muhammed, *Şifâü'l-Ğalîl fî Beyâni mâ Vakaa fî't-Tevrâti ve'l-İncîli mine't-Tebdîl*, thk. Ahmed Hicâzî es-Saka, el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Kahire, ts.
- Goldziher, Ignaz, "Ehl-i Kitaba Karşı İslam Polemiği II", çev. Cihad Tunç, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5 Ankara, 1982, s. 249-277.
- Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür* çev. Lütfü Şimşek, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2001.
- Hıdır, Özcan, *Yahudi Kültürü ve Hadisler*, İnsan, İstanbul, 2006.
- Hudayr, Abdülkerim, *Bülûğu'l-Merâm Şerhi*, <http://www.khudheir.com/audio/1863>; Mültekâ Ehli'l-Hadîs IV, *el-Mektebetü's-Şâmîle* 3.42 içinde.
- İbn Abdilberr, Ebû Amr, *Câmiu Beyânil'İlmi ve Fadlihî*, thk. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyri, Dâru İbni'l-Cevzî, Suud, 1414-1994.
- İbnü'l-Esîr, Ebu's-Seâdât Mecdüddin, *en-Nihâye fî Ğarîbî'l-Hadîs ve'l-Eser*, thk. Tahir Ahmet ez-Zâvî, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, 1399/1979.

¹⁰⁶ Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, I, 34.

- İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârf Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Muhıbbüddîn el-Hatîb, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1379.
- , *Nüzhetü'n-Nazar fî Tavzîhi Nuhbetü'l-Fiker*, thk. Nureddin Itr, Matbaatü's-Sabah, Dımeşk, 1421/2000.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, Yeni Şafak, İstanbul, 2004.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed, *el-Fasl fi'l-Milel el-Ehvâ' ve'n-Nihal*, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, ts.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida', *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sami b. Muhammed Selâme, Dâru Tîbe, 1420/1999.
- , *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ali Şîrî, İhyâü't-Türâs, 1408/1988.
- , *Kıyasu'l-Enbiya*, thk. Mustafa Abdülvahid, Matbaatü Dârî't-Te'lif, Kahire, 1388/1968.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Kitâbu'l-Kussâs ve'l-Müzekkirîn*, thk. Muhammed Zağlul, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1406/1986.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhay, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*, thk. Mahmud Arnavud, Daru İbn Kesir, Dımeşk, 1406/1986.
- Kâdî Abdulcabbâr, *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl*, el-Müessesetü'l-Mısriyye, ts.
- Kâfiyecî, Muhyiddin, *el-Muhtasar fî İlmî't-Târîh*, thk. Franz Rosenthal, *İlmü't-Târîh inde'l-Müslimîn* içinde, er-Risâle, Beyrut, 1403-1983.
- Kâsımî, Cemalüddin, *Mehâsinü't-Te'vîl*, thk. Muhammed Bâsil, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1418.
- Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmî'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdat, 1941.
- Kehhâle, Ömer, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, Mektebetü'l-Müsennâ, Beyrut, ts.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay, *et-Terâtîbu'l-İdâriyye*, çev. Ahmet Özel, İz, İstanbul, 1993.
- Kitab-ı Mukaddes/Kutsal Kitap*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 2009.
- Mâverdü, Ebu'l-Hasen, *el-Hâvî el-Kebîr*, thk. Ali Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1999.
- Müslim, Mustafa, *Mebâhis fi't Tefsîri'l Mevdûl*, Dâru'l Kalem, Dımeşk, 1989.
- Râzî, Fahreddin, *Mefâtihu'l-Ğayb*, İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1420.
- Sehâvî, Şemsüddin, *ed-Dav'ü'l-Lâmi' li-Ehli'l-Karni't-Tâsi'*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, ts.
- , *el-İ'lân bi't-Tevbîh limen Zemmet-Te'rîh*, thk. Franz Rosenthal, Arapça tr. Salih Ahmed el-İlâ, er-Risâle, Beyrut, 1407/1986.
- , *et-Tuhfetü'l-Latife fî Tarihi'l-Medîneti's-Şerife*, Dâru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, ts.
- , *Fethu'l-Muğîs bi-Şerhi Elfiyeti'l-Hadîs*, thk. Ali Hüseyin Ali, Mektebetü's-Sünne, Mısır, 1424/2003.
- Şâfiî, Muhammed İbn İdris, *er-Risâle*, thk. Ahmed M. Şâkir, Mektebetü'l-Halebî, Mısır, 1358/1940.
- , *el-Ümm*, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1410-1990.
- Tahavî, Ebû Ca'fer, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, thk. Şuayb Arnavut, Müessesetü'r-Risâle, 1415.
- Tora ve Aftara*, çev. Moşe Farsi, Gözlem Gazetecilik Basın Yayın A. Ş. İstanbul, 2007.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988.
- Yiğit, İsmail, "Memlukler", *DİA*, XXIX.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım, *el-Keşâf an Hakâika Ğavâmidi't-Tenzîl*, Dâru'l-Kitâb el-Arabî, Beyrut, 1407.
- Zeydan, Corci, *et-Temeddünü'l-İslâmî*, Mektebetü'l-Hayât, Beyrut, ts.